

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، جریان شعر انقلاب همچون طفلی تازه به دنیا آمده، در حال قد کشیدن و بالیدن بود که به ناگاه در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ با شروع جنگ تحمیلی و دوران دفاع مقدس، شعر انقلاب به ضرورت، تغییر مسیر داد و با هویت و شناسنامه‌ای جدید پا به عرصه وجود گذاشت. آغاز جنگ، تاریخ تولد «شعر دفاع مقدس» بود. «ما شعر جنگ و دفاع مقدس را اشعاری می دانیم که در بازه زمانی خاص یعنی از شروع جنگ - شهریور ۱۳۵۹ تاکنون- درباره تمامی مسائل مربوط به پایداری و مقاومت ایرانیان علیه رژیم عراق سروده شده‌اند.»

با شروع جنگ، شاعران انقلاب با هوشمندی دریافتند که برای حفظ انقلاب و پاسداری از مرزهای میهن اسلامی، باید در سنگر قلم، همدوش رزمندگان اسلام بجنگند و مردم را در این نبرد نابرابر یاری کنند.

هشت سال مقاومت و پایداری دلیرانه در مقابل صدام یعنی که به تحریک قدرت‌های استکباری و برپای تثبیت موقعیت خویش در منطقه، داوطلب جنگ با ایران شده بود، تجربه بسیار ارزشمندی برای ملت سربلند ایران بود تا توانمندی‌ها و قابلیت‌های بالقوه خویش را به فعلیت درآورد و در چشم جهان به عنوان ملتی استوار وثابت قدم، موجودیت انقلابی خویش را به اثبات برساند.

نسل شاعران انقلاب نیز که از فردای پیروزی در قرارگاهی به نام «حوزه اندیشه و هنر اسلامی» - حوزه هنری فعلی - همدیگر را پیدا کرده بودند، فرزندان رشید همین ملت به پاخاسته‌ای بودند که با تکیه بر خدا و تحت رهبری الهی حضرت امام(ره) بنیان ۲۵۰۰ ساله نظام ستم شاهی را با «وحدت کلمه» فرو ریخته بودند و اینک در خوانی دیگر به دنبال سرکوب هیولای افشارسیخت‌های به نام «صدام حسین»

بودند که با پشتیبانی‌های نظامی، سیاسی و تبلیغاتی شرق و غرب برای پیشگیری از موج انقلاب اسلامی به صحنه آمده بود.

در آن روزهای خون و خطر و در فتنه خیز حادثه، بسیاری از شاعران انقلاب نیز در کسوت «شاعر - رزمنده» برای حفظ انقلاب اسلامی و پاسداری از آرمان‌های شهیدان به خون خفته همدوش مردم به صحنه آمدند و همصدا با آنان شعار «جنگ جنگ تا پیروزی» سر دادند:

تا دشمن دین به جنگ‌مان می‌آید
از خوف و درنگ، ننگ‌مان می‌آید
فریاد بلند «جنگ تا پیروزی»
از جعجه‌کنگ‌مان می‌آید!

هر چند نسل شاعران انقلاب به ندای وجدان و به حکم رسالت انسانی خویش با حضور در جبهه‌ها و سرودن اشعار حماسی در مسیر پیروزی دفاع مقدس و ثبت حماسه‌آفرینی‌های رزمندگان اسلام در هشت فصل عشق ایفای نقش می کردند، ولی با تداوم جنگ، احساس نیاز به تقویت ادبیات حماسی و تربیت شاعران جوان برای ثبت هنرمندانه دلآوری‌ها و حماسه‌آفرینی‌های مجاهدان نستوه و جان بر کف اسلام، مسئولان و فرماندهان فرهنگی جبهه انقلاب را به فکر سازماندهی جریان شعر دفاع مقدس انداخت. از همین رو «سپاه پاسداران انقلاب اسلامی» و بعدها «بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس» با ایجاد واحد ادبیات برای تحقق این مهم گام‌های اولیه را برداشتند و به برگزاری کنگره‌های سالانه شعر دفاع مقدس پرداختند. به پیشنهاد «مجید زهتاب» که خود یکی از شاعران نسل اول انقلاب است، کلید طراحی و برگزاری کنگره شعر دفاع مقدس به همت سپاه پاسداران زده شد. وی با همراهی و همدلی زنده‌یاد احمد زارعی و سردار بهروز اثباتی در سال ۱۳۶۵ اولین کنگره شعر جنگ را در دانشگاه شهید چمران اهواز و با حضور شاعرانی چون قیصر امین‌پور، سیدحسن حسینی، محمدعلی مردانی، محمود شاه‌رخ، حمید سبزواری، حسین اسرافیلی، سهیل محمودی، ساعد باقری، علیرضا قزوه، محمدرضا عبدالملکیان، عبدالجبار کاکایی و برادرش عبدالستار، سپیده گاشانی، فاطمه راکی و سیمین دخت وحیدی برگزار کرد.

شنیدن سخنان و خاطرات **مجید زهتاب** از چگونگی شکل‌گیری کنگره شعر جنگ (دفاع مقدس) شنیدنی است. وی در مصاحبه‌ای در مورد تاریخچه شکل‌گیری کنگره شعر دفاع مقدس می‌گوید: «گاهی وقت‌ها در دوران دانشجویی، دوستان‌مان از جبهه خبر می‌دادند که نزدیک عملیات است. ما هم درس را رها می‌کردیم و می‌رفتیم جبهه. یک‌بار به ما خبر دادند که قرار است عملیاتی صورت گیرد و ما هم رفتیم. در دانشکده، جلسات هفتگی شعر و جمع بسیار گرم و دوستانه‌ای داشتیم. به همین خاطر، به کسی نگفتم که می‌خواهم بروم جبهه. دیدم همه ناراحت می‌شوند، یک عده می‌گویند نرو، گریه و غم و غصه راه می‌اندازند. پس پی خبر رفتیم. وقتی

باخبر شده بودند که به جبهه رفته‌ام، احمد احساساتی شده و یک غزل گفته بود که اسم من را هم در آن آورده بود. بعدها علیرضا قزوه، مجموعه شعر احمد را در کتاب «و چه عطر شگفتی...» منتشر کرد و آن شعر هم – البته با حذف آن بیتی که نام مرا دارد- در این کتاب آمده است. خلاصه ما به عملیات رفتیم. بین آن عملیات و عملیات بعد کمی فاصله بود. ما هم بیکار بودیم و عظمت کنگره شعر دانشجویی را یادم بود. رفتم قرارگاه خاتم‌الانبیاء(ص). غلامعلی رجایی، مسئول تبلیغات قرارگاه بود. او مرید بسیار شریف و خوبی است و من خاطرات خوبی از او دارم و از نیکان زمان جنگ است. رفتم پیش او و گفتم که من می‌توانم یک کنگره شعر جنگ راه بیندازم؛ البته اگر شما کمک کنید. گفتم: «چه جوری؟» من هم برایش شرح دادم که ما از طرف قرارگاه خاتم‌الانبیاء(ص) فراخوانی به سراسر کشور می‌دهیم. شعرا آثارشان را می‌فرستند، ما داوری می‌کنیم و بعد شاعران را دعوت می‌کنیم تا شعرهایشان را در کنگره بخوانند.

گفتم: «طرح‌ت را بنویس». طرح را نوشتم و بُردم. بعد گفتم: «برو دنبالش، ما هزینه‌اش را می‌دهیم ولی باید با تبلیغات ستاد کل سپاه هم هماهنگ شویم.» نام‌های را قرارگاه خاتم به تبلیغات ستاد کل سپاه نوشتم. احمد زارعی، جانشین آنجا بود. او زودتر فارغ‌التحصیل شده و رفته بود آنجا ما هم هنوز تحصیل‌مان ادامه داشت. همین شد که دوباره او را دیدیم. مجید رجبی معمار هم از مسئولان آنجا بود و بهروز اثباتی هم با احمد زارعی، در مجله پیام انقلاب با هم بودند. از این طرف، کنگره از تهران حمایت می‌شد و ما هم بخش‌های عملیاتی‌اش را در جنوب انجام می‌دادیم. تقویم را نگاه کردیم. دیدیم نزدیک‌ترین مناسبت، هفته بسیج در آذرماه است. پس همان ایام را به عنوان زمان برگزاری کنگره شعر جنگ، اعلام کردیم.»^۳

■ علت افول شعر دفاع مقدس در سال‌های اخیر
آن‌ان که دوران دفاع مقدس را درک کرده‌اند، برای ثبت و ضبط فرهنگ دفاع مقدس بیکار نمی‌نشینند. آدم‌های اهل درد از درون‌شان سفارش می‌گیرند. آثار برتر نیز همیشه متعلق به کسانی است که فارغ از سوسه‌نام و نان وارد این عرصه مقدس شده‌اند. این افراد از دل شانس سفارش می‌گیرند و به حکم تکلیف دست به قلم می‌برند. نسل امروز برای تولید آثار ادبی

از چمند و فاخر با موضوع دفاع مقدس، باید نه تنها تاریخ و فرهنگ دوران دفاع مقدس را بخوانند، بلکه تنفس کند. نسل امروز باید حقانیت دفاع مقدس را باور داشته باشد. هرگونه ابهام و تشکیک در این موضوع کار را خراب می‌کند. این خیلی مهم است که

شعری برآمده از روح آزادیگی

اگرچه پدیده‌ای تحت عنوان شعر دفاع مقدس زاییده یک دوره تاریخی است اما باید کماکان به آن توجه شده و به سرایش آن بها داد. همچنین باید پذیرفت هر شعری برای اینکه سروده شود، نیاز به خواننده

دارد، نیاز به نوعی حمایت معنوی و حتی حمایت مادی دارد. چاپ و نشر شعر دفاع مقدس و همین‌طور برگزاری کنگره‌ها و جشنواره‌های شعری بااین عنوان به نوعی در حکم حمایت ازاین نوع شعر محسوب می‌شوند. البته شاید لازم باشد کنگره‌های سالانه را تبدیل به دوسالانه یا حتی سه سالانه کنیم. با تأسف در شرایط فعلی شاعر دفاع مقدس احساس می‌کند هیچ پشتیبانی ندارد چه به لحاظ مادی و چه به لحاظ معنوی، در نتیجه این نوع شعر یا سروده نمی‌شود یا کمتر سروده شده و انگیزه‌های لازم برای سرودن آن کم است.

ماهیت و ذات مقوله تمام هنرها بخصوص شعر، نوعی آزادی و رهایی است. شعر بدون آزادی تخیل و بدون آزادی اندیشه عملاً یک پدیده ابتراست که ارزش خوانده شدن ندارد، چه رسد به اینکه بخواهیم با کنگره و جشنواره‌های شعری آن را حمایت کنیم. به گمان من در سال‌هایی که کنگره شعر دفاع مقدس برگزار می‌شد، عملاً راه برسرایش آزاد شعر دفاع مقدس تا حد زیادی مسدود بود. یعنی متولیان کنگره، شعرهایی را بررسی و مورد توجه قرار می‌دادند که ستایش‌کننده سیاست‌های نظام در سال‌های دفاع مقدس بود. حال آنکه چه بسا شاعر دفاع مقدس می‌خواست با یک وجه انتقادی یا کلا ازمنظری دیگرگون نسبت به نگاه جاری رسمی درآن سال‌ها به جنگ نگاه کند. چه بسا شاعر دفاع مقدس دوست داشت واقع‌گرایانه تر به حادثه دفاع مقدس نگاه کند و چه بسا این شاعر دوستانه داشت وجه ستایش جنگ را کنار بگذارد و نگاه منفی متفاوتی به حادثه داشته باشد. اما این شعر و شاعرش در آن کنگره‌ها جایی نداشت، حتی بسیاری از ناشرانی که به ناشران شعر دفاع مقدس و شعر انقلاب معروف هستند، از انتشار این کارها سر باز می‌زدند و ناچار هنرمند و شاعر دفاع مقدس پیشانی‌ش دچار نوعی خود سانسوری می‌شد. با این همه، با وجود این آفت ما هم در آن سال‌ها وهم امروز نیازمند برگزاری کنگره شعر دفاع مقدس بوده و هستیم اگر چه شکل اجرای آن کاملاً درست و مطلوب نبود اما همیشه هم کل بی‌خار اصلا خارجی ندارد!

جایزه‌هایی که تحت عنوان جایزه کتاب سال دفاع مقدس داده می‌شد، باعث بردندسازی این آثار نمی‌شد. یعنی آن پشتیبانی که باید پس از برگزیده شدن از این آثار انجام می‌شد و

آن ارزشی که باید به اثر داده می‌شد به‌عنوان آثار منتخب سالانه یا دو سالانه انجام نمی‌شد، در نتیجه آن کارایی قابل قبولی که انتظار داشتیم از جشنواره‌ها به دست نمی‌آمد. اما تعطیلی آنها هم درست نبود... اما متأسفانه تعطیل شدند یا تعطیل کردند! تداوم حیات شعر دفاع مقدس باحضور شاعران جوان دراین عرصه ضروری است. این حرف که نسل‌های بعداز جنگ چون حال و هوای دوران دفاع مقدس را درک نکرده‌اند بنابراین نمی‌توانند شعر دفاع مقدس بساریند درست نیست. مگر آنانی که شعر عاشورایی می‌سرایند در روز عاشورا در صحرای کربلا حضور داشته‌اند؟! تجارب انسان‌ها به‌عنوان تجاربیی بین الاذهانی از نسلی به نسل‌های بعد منتقل می‌شود. مطمئن باشید اگر شاعران عاشورایی و هنرمندان و نویسندگان عاشورایی در این هزار سال از عاشورا نوشته بودند امروز اثری از عاشورا وجود نداشت. در صورتی که گذشت سی سال از حادثه جنگ تحمیلی زمان زیادی نیست. هنوز آثار زنده و مستند جنگ ودفاع مقدس جلوی چشم ماست. هنوز خالقان حماسه‌های پرشور آن سال‌ها درمیان ما هستند. لذا هم‌چون ترها و هم شاعران باتجربه‌تری که دوران دفاع مقدس را عیناً تجربه کرده‌اند، نه تنها می‌توانند بلکه باید درباره دفاع مقدس شعر بساریند. البته شاید این مشکل مطرح شود که شاعر با تکیه بر احساسات و عواطف است که اثری را خلق می‌کند و می‌از آن دوره احساسی‌ساز می‌شود. در پاسخ به بگویم؛ ما باید با مطالعه منابع و اسناد مکتوب منتشره یا منتشر نشده جنگ، با مطالعه داستان‌ها و رمان‌های جنگ، با دیدن فیلم‌های مستند و داستانی، با بازدید از نمایشگاه‌های عکس و نقاشی، با مصاحبه با یادگاران زنده آن دوران، با حضور در مناطق جنگی و حتی با گوش دادن به موسیقی دفاع مقدس که حاصل آن سال‌ها و سال‌های بعد از جنگ است، تجربیات خود از دفاع مقدس را تعمیق بخشیم و علمی کنیم. به طور کلی باید با مشاهده آثاری که به‌صورت مستند درباره دفاع مقدس ساخته شده و می‌شود، چه تصویری، چه تجسمی و چه نوشتاری، با یک پشتوانه فکری درست و محکم به سراغ شعر دفاع مقدس برویم. اگر شاعران با بخوانند تنها به احساسات و عواطف پاک اما سطحی خودشان تکیه کنند اتفاق خاص، ویژه و بزرگی در شعر دفاع مقدس نخواهد افتاد. البته ناگفته پیداست انگیزه مادی و معنوی هم برای سرایش شعر دفاع مقدس، هم برای شاعران با تجربه و هم برای شاعران جوان و با استعداد لازم است تا شعر دفاع مقدس در نسل‌های جدید استمرار داشته باشد.

شعر دفاع مقدس از دیروز تا امروز

مصرع دوم شعر جنگ در انتظار شاعران جوان است

من شاعر یا نویسنده باور داشته باشم که جنگ ما از روی زیاده خواهی و کشورگشایی نبود و اینکه ما در برابر یک جنگ تحمیلی از خودمان دفاع کردیم. در این حوزه باید «باورمندی» ما پیش از «هنرمندی» ما باشد، یعنی هنگام نوشتن داستان یا گفتن شعر برای دفاع مقدس، فقط به موضوع فکر نکنیم، بلکه «موضوع» هم داشته

باشیم. در غیراین صورت یقین داشته باشید خروجی کار ارزشمند نخواهد بود.

زنده یاد **سید حسن حسینی** در مقدمه‌ای که بر کتاب «گزیده شعر جنگ و دفاع مقدس» نوشته است، با تقسیم این گونه ادبی به دو

شاخه «شعر جنگ» و «شعر دفاع مقدس» درباره علت رونق شعر حماسی جنگ در سال‌های دفاع مقدس چنین گفته است:

با توجه به دور شدن از دوران دفاع مقدس، برای ادامه حیات شعر دفاع مقدس شاعران نسل امروز برای سرودن شعری تأثیرگذار در این حوزه باید ریاضت مطالعه و تحقیق را به جان بخرند. هم مطالعه کتابخانه‌ای و هم تحقیق میدانی. شاعر و نویسنده دفاع مقدس علاوه بر مطالعه کتاب‌های پژوهشی، باید از چهار دیواری خانه بیرون بزنند، به میان مردم جنگ زده برود و از چشم آنها به دنیا چشم آنها به

■ دوشنبه ۱۷ شهریور ۱۳۹۹
■ سال بیست و ششم
■ شماره ۷۴۳۷

جمعی از شاعران حاضر در نخستین کنگره شعر دفاع مقدس. اهواز دانشگاه شهید چمران ردیف اول از راست: بهروز اثباتی، مجید زهتاب، زنده‌یاد احمد زارعی، ردیف دوم از چپ: زنده‌یاد سید حسن حسینی، احد دهمزگی

خبرگزاری ایسنا انجام داده در این خصوص گفته است: «...من شعر جنگ می‌گویم؛ ولی استنناست، دیگر فایده‌ای ندارد. هر رویداد اجتماعی روزی تمام می‌شود. الان بخشی از جزئیات جنگ دیگر قابل تکرار نیستند؛ مثلاً دیگر به‌نظر من، در بین چهره‌هایی که واقعیت فتح خرمشهر را از نزدیک درک کردند، برای سرودن انگیزه‌ای نیست، منتقدان می‌گویند شعر اجتماعی در دل حادثه به وجود می‌آید. برعکس رمان و داستان که باید از رخداد فاصله گرفت، تجزیه تحلیل کرد و بعد اثر ادبی خلق کرد، خاصیت شعر اجتماعی این است که وقتی بخواید به توصیف ماجرا بنشیند، باید در دل حادثه به‌وجود بیاید. بعد از جنگ، هر چه شعر بگوییم، بی‌تأثیر از جنگ نیست؛ اما لزوماً هم به جنگ اشاره مستقیم نخواهد داشت. حتی اگر سعی کنیم برای جنگ شعر بگوییم، دیگر تصنعی می‌شود؛ اگر هم اینکه شعرهای مان گاهی طعم جنگ بدهند؛ یعنی از آلمان‌ها و از عناصر اقتباس شده از فضاها در انتخاب حوزه واژگان، به نوعی تجربه جنگ را در شعرهای مان بخواهیم تکرار کنیم؛ والا در هیچ کدام از موضوعات سربازان از جبهه‌های جنگ به خانه و کارخانه، دفاع مقدس به‌عنوان یک رخداد اجتماعی کم‌کم موضوعیت خود را از دست می‌دهد و مسائل دیگری که موضوع روز جامعه است ذهن و زبان شاعران را اشغال می‌کند. البته هر چند دوران دفاع مقدس تمام شده، ولی به اعتبار اینکه تبعات اجتماعی آن تا به امروز ادامه دارد، همچنان شاعرانی جنگ و دفاع مقدس را – به‌صورت غیرمستقیم – موضوع بعضی از اشعار خود قرار می‌دهند. این مسأله نیز امری طبیعی است یعنی تا زمانی که در جامعه ما یادگاران دوران دفاع مقدس (خانواده شهیدان، جانبازان، آزادگان) حضور دارند، شعر دفاع مقدس نیز به صورت غیرمستقیم و در جلوه‌هایی به روزتر به حیات خود ادامه می‌دهد. نظر و دیدگاه **عبدالجبار کاکایی** که خود از نسل شاعران انقلاب و دفاع مقدس است در خصوص چرایی افول شعر دفاع مقدس شنیدنی و قابل تأمل است. وی در گفت‌وگویی که با

شعر دفاع مقدس با جهانی شدن حیات دوباره می‌یابد

کنگره شعر دفاع مقدس زمان جنگ بازتاب بسیار خوبی داشت ومشوقی بود برای کسانی که عازم جبهه می‌شدند. به یادم دارم در اولین کنگره که در دانشگاه شهید چمران اهواز برگزار شد، مردم با شنیدن شعر شاعران برمی‌خاستند، تنهایی می‌کردند و هیجان نشان می‌دادند. شاعران هم پشت تریبون می‌رفتند، سرگشته داشتند واشک می‌ریختند؛ درکل فضای آن سال‌های کنگره متأثر از فضای حاکم برجامعه ومورد نیاز شرایط جنگی بود، اما بعد از جنگ دیگر آن شور و حال بر فضای کنگره‌ها حاکم نبود، طبیعی هم بود، چرا که شرایط زندگی فرق کرده بود. علاوه بر آن اشعار نیز با اعمال سلیقه مدیریت کنگره‌های شعر دفاع مقدس، سمت و سوی درستی نداشت واین‌طور نبود که مبنای تحلیلی وبراساس شناختی از شعر جنگ جهان ... کنگره‌ای برگزار شود طبعاً خروجی مفیدی هم نداشت. البته با شیوه‌های مختلف جوان‌ها را تشویق می‌کردند که درباره جنگ شعر بگویند، اما رویکرد آن دوباره رفتن روی مین و آمادگی برای شهید شدن بود. گویی هنوز جنگ ادامه داشت و همان ضامین دوره دفاع مقدس باید تکرار می‌شد. این یک اشتباه مهلک بود که در ادامه دامن کتاب شعر جنگ را هم گرفت ومنجر به تولید شعرهای ضعیف شد. طوری که آثار آن‌ها شده به کنگره بعد از جنگ قابل قیاس با آثاری که در دوران جنگ خلق شده بود، نبودند.

اشعار دوران جنگ با همه شعار زدگی آثاری کارکردی و کاربردی بودند، اما آثار تولیدی پس از جنگ، بیشتر برای شرکت در کنگره و گرفتن جایزه بود. خروجی آن هم کتابی می‌شد که فقط به قطر ردیف شعر جنگ در کتابخانه‌ها می‌افزود. بدون اینکه فکر کنند می‌باید میراث جنگ را حفظ کنند و لازمه آن هم کار علمی و مقایسه‌ای با آثار جهانی است. الان شورایی وجود دارد در باغ موزه دفاع مقدس که من هم به‌عنوان یک عضو این شورا حضور دارم. آنجا پیشنهاد دادم به جای برگزاری کنگره شعر دفاع مقدس بیابیم کنگره‌ای با عنوان «کنگره شعر جنگ برای صلح» برگزار کنیم آن هم با حضور شاعران جوان با حضور شاعرانی ازینج قاره و رایزنی‌هایش را هم با تعدادی از دوستان شروع کردم. تا الان فکر می‌کنم شاعران نزدیک به ۲۰ کشور اعلام آمادگی کرده‌اند اما طرح هنوز نهایی نشده است. ابتدا موزه دفاع مقدس باید برگزاری آن را بپذیرد. به نظرم این کنگره برگزار شود کنگره‌ای کاملاً متفاوت خواهد بود. شاعران جهان اشعار خود را در این کنگره می‌خوانند، نه در توصیف دفاع هشت ساله ما، بلکه در توصیف دفاع شرافتمندانه از میهن که امر مهمی است. اینگونه می‌توانیم برای اثبات خودمان در دفاع سرزمینی از زبان دیگران دلیل بیاوریم. وقتی شاعری از فرانسه مقاومت مردم فرانسه را با بیان شعری توصیف می‌کند، دفاع مقدس ما هم جامی‌افتد. این طرح با اقبال مواجه شده، امیدوارم به اجرا درآید. چنین کنگره‌ای بر ارتقای سطح آثار شاعران ایرانی تأثیر داشته و خود به‌خود شعر دفاع مقدس را جهانی می‌کند. فکر می‌کنم برگزاری این کنگره اتفاق خوبی باشد و از این طریق می‌توان موج‌آفرینی کرده و جریان شعر دفاع مقدس را تقویت نمود. این شیوه برای حمایت از شعر دفاع مقدس مؤثرتر از دادن جایزه وسایر سیاست‌های تشویقی است. شعر برعکس داستان در دل حادثه به وجود می‌آید و زمان اتفاق خلق می‌شود، اما داستان بعد از حوادث پس از تأمل و تحلیل و در نظر آوردن نکات جامعه‌شناسی و روانشناسی خلق می‌شود اما شعر این‌طور نیست.

منابع و مآخذ:

- شعر جنگ، ویژگی‌های کلی و چگونگی تفکیک حماسه و غنادر آن، منوچهر اکبری، فصلنامه حضور، شماره ۱۳، ص ۲۰۳.
- حسینی، سید حسن، همصدا با حلق اسماعیل، حوزه هنری، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۱، ص ۱۶.
- وقتی پای شعر به جنگ باز شد....، مصاحبه با مجید زهتاب، مریم اسدی جعفری، سایت تاریخ شفاهی ایران، ۴ اردیبهشت ۱۳۹۸.
- حسینی، سید حسن، گزیده شعر جنگ و دفاع مقدس، سوره مهر، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۱، ص ۱۶.
- جنگ به شعر بیش‌تری نیاز ندارد، مصاحبه با عبدالجبار کاکایی، ایسنا، سرویس فرهنگی، هنری، ۳۰ شهریور ۱۳۹۸.